

Anna Horodecka

Funkcje obrazu człowieka w ekonomii

Streszczenie

Tematem opracowania jest problematyka obrazu człowieka w ekonomii. Celem jest zrozumienie tego terminu, a więc znalezienie jego możliwie pełnej definicji. W tym celu postawiono pytanie o funkcje jakie spełnia obraz człowieka w ekonomii i wyróżniono funkcje: deskryptywną, pozytywną i normatywną. Następnie podjęto próbę zdefiniowania obrazu człowieka jak też wskazania jego najważniejszych komponentów i cech charakterystycznych. Wykazano, od czego obraz człowieka zależy (nie tylko od zmian otoczenia, ale także od obrazu świata) oraz na co wpływa - faktyczne zachowania podmiotów gospodarczych (wynikające z ich zakorzenienia systemowego), jak też teorie ekonomiczne, poprzez wpływ na teorie zachowania.

Słowa kluczowe: obraz człowieka, model człowieka, homo oeconomicus, homo sustinens, metodologia, podejścia naukowe, obraz świata, systemy społeczne

Functions of Image of Man in Economics

Abstract

The subject of the research paper concerns a image of a man in economics. The paper aims at understanding this concept and funding its complete definition. Therefore, a question concerning functions of a image of a man in economics has been put forward and descriptive, positive and normative functions have been distinguished. The attempt to define the image of homo oeconomicus has been also made along with indicating its major components and characteristic features. The paper points out the factors determining the image of a man (these are not only changes within the surrounding, but also the image of the world) and what these factors influence – actual behavioural patterns of entities (resulting from the system they are rooted in) as well as economic theories through their impact on theories of behavioural patterns.

Key words: image of a man, model of a man, homo oeconomicus, homo sustinens, methodology, scientific approach, image of the world, social systems

Wprowadzenie

Celem opracowania jest ukazanie problematyki obrazu człowieka w naukach ekonomicznych. Opracowanie podzielono na następujące części: w pierwszej zostanie wykazane, dlaczego dla ekonomii tak ważne jest zajmowanie się obrazem człowieka. Zostanie tam szerzej pokazane pojęcie obrazu człowieka i zostaną wskazane jego cechy oraz podstawowe funkcje, które spełnia. Natomiast w drugiej części zostaną przedstawione zależności między obrazem człowieka a obrazem świata. Zmiany w otoczeniu wywołują bowiem potrzebę zmian obrazu świata a co za tym idzie zmianę obrazu człowieka. Zmiany te wynikają z zakorzenienia systemowego obrazu człowieka, i jest to tematem trzeciej części opracowania, w której jest ukazany wpływ obrazu człowieka na jego realne zachowania. W czwartej części ukazane zostaną z kolei powiązania między obrazem człowieka a teorią zachowania podmiotu gospodarującego i jej wpływem na teorię ekonomii. Wreszcie w podsumowaniu znajdzie się próba odpowiedzi na pytanie, na ile można mówić o modelu współzależności między obrazem człowieka a ekonomią i jak on powinien wyglądać.

1. Pojęcie obrazu człowieka - znaczenie, cechy i podstawowe funkcje

Obecnie toczy się dyskusja nad aktualnym obrazem człowieka ogólnie w społeczeństwie, jak i w samej ekonomii¹. Koncentruje się ona często wokół pytania, czy obraz ten nadąża za zmianami, które się ostatnio w nas i w naszym otoczeniu dokonały. Dyskusja na temat obrazu człowieka jest o tyle ważna, że dotychczasowy obraz uległ rozmyciu i stał się niewyraźny. Wydaje się zatem, że my (jako społeczeństwo) potrzebujemy nowego obrazu, który nas ukierunkuje, i pokaże nam kim jesteśmy w świecie. Potrzebujemy zwłaszcza spójnej wizji siebie i świata do uporania się z obecnymi kryzysami gospodarczymi, społecznymi i politycznymi. Dlatego nie powinno budzić zdziwienia, że dyskusja na temat wizji człowieka nagłaśniana przez filozofów, ośrodki religijne, psychologów i socjologów jest podejmowana także przez ekonomistów. Powinni oni dać odpowiedź na pytanie – co się dzieje z gospodarką i dokąd ona zmierza. Szczególnie ostatnie kryzysy gospodarcze, jak też raporty dotyczące stanu środowiska czy sytuacji energetycznej

¹ Por. np. ; R. Oerter (red.), *Menschenbilder in der modernen Gesellschaft*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1999; W. Bader, *Neues Menschenbild für die Ökonomie*. Interdisziplinäre Fundierung neuer Menschenbilder aus ökonomischer Sicht, Ludwigsburg 1994; H. J. Schlösser, *Das Menschenbild in der Ökonomie*, Wirtschaftsverlag Bachem, 2000; B. Stępień, K. Szarzec, *Ewolucja poglądów teorii ekonomicznych na temat koncepcji człowieka gospodarującego*, "Ekonomista" 2007, nr 1.

świata² stawiającej nie lada wyzwanie dla utrzymania aktywności gospodarczej, powodują takie zapotrzebowanie.

Przed przystąpieniem do próby zdefiniowania obrazu człowieka warto zwrócić uwagę na relacje między obrazem człowieka, a nim samym. Obraz jest zawsze pewną wizją, która nie jest tożsama z nim samym. Tą różnicę można ująć metaforycznie, jak różnicę między obrazem a modelem. Jest on też różny od pełni naszej wiedzy o człowieku co z kolei można przedstawić metaforycznie jak różnicę między obrazem a fotografią. Podczas gdy fotografia przedstawia wszystkie detale, obraz ogranicza się do wybranych, akcentując te, które są dla tworzącego obraz najbardziej istotne. Wizja ta jest współtworzona najczęściej przez media, środowiska opiniotwórcze oraz naukowe i ulega zmianom, które odbijają w pewien sposób zmiany zachodzące w nas samych. Trzeba pamiętać, że obrazy człowieka są jedynie pewnymi heurystykami, jak podkreśla Siebenhüner³, które uwidaczniają jedynie niektóre aspekty rzeczywistości, a inne zaciemniają. Dlatego ich ontologiczny status jest z początku nieokreślony. Należy pamiętać o tym, że ekonomiści tacy jak np. J. Schumpeter⁴ czy M. Friedman rozumieli swoje koncepcje jedynie w kategoriach „tak jakby”.

To czym jest obraz człowieka jest uwarunkowane funkcjami jakie obraz człowieka spełnia. Wg. R. Dahrendorfa obraz człowieka jest tworzony po to, by wyjaśnić sobie niezrozumiałe wycinki świata⁵, z drugiej strony pozwala człowiekowi na dopasowanie się do zmieniającego się otoczenia, poprzez pokazanie mu pewnych wzorców zachowania się. Spełnia zatem z jednej strony funkcję deskryptywną - opisową, i powiązaną z nią funkcję pozytywną - wyjaśniającą zachowania człowieka, a z drugiej funkcję normatywną. W literaturze przedmiotu, funkcje deskryptywna i pozytywna podobnie jak oba z tych podejść pozytywne i deskryptywne są często łączone, podczas gdy istnieje między nimi zasadnicza różnica⁶. Celem stosowania podejścia

² *Deciding the Future: Energy Policy Scenarios to 2050 Executive Summary*, World Energy Council, London 2007.

³ B. Siebenhüner, *Homo sustinens – Auf dem Weg zu einem Menschenbild der Nachhaltigkeit*, Metropolis-Verlag, Marburg 2001.

⁴ J. A. Schumpeter, J. Röpke, *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, Duncker & Humblot, Berlin 2006.

⁵ Wg Dahrendorfa obrazy człowieka są niezamierzoną i denerwującą konsekwencją „unbeabsichtigte und ärgerliche Konsequenz“ nauki. Powstają one po to, by czynić zrozumiałymi ciemne wycinki rzeczywistości („uns sonst dunkle Ausschnitte der Welt verständlich zu machen“), por. R. R. Dahrendorf, *Homo Sociologicus: Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*, VS Verlag für Sozialwissenschaften | GWV Fachverlage GmbH Wiesbaden, Wiesbaden 2006.

⁶ Omawiana przez autorkę opracowania w innym miejscu np.: A. Horodecka, *Ewolucja celów polityki gospodarczej*, PWN, Warszawa 2008 jak też w artykule w trakcie redakcji .

pozytywnego jest zbudowanie teorii czy modelu, natomiast celem deskryptywnego jest sam opis⁷. Funkcja deskryptywna jest podstawą, ale sama w sobie nie jest celem, człowiek poznawał świat od zarania, ale przyświecał mu cel wyjaśnienia sobie rzeczywistości. Obraz człowieka jest rezultatem takiego procesu, jest on w pewnej mierze aktem twórczym jednostki i społeczeństwa i wynikiem ich dążenia do zaprowadzenia porządku w zastanym świecie (np. Enuma Elish⁸, mit stworzenia świata w Rdz 1 i 2, czy mitologii greckiej). Tenże akt twórczy był dokonywany już w prapoczątkach powstania kultury - pierwsze literackie teksty, jakie stworzył człowiek, to teksty związane ze stworzeniem świata, które przedstawiają zwycięstwo człowieka nad siłami chaosu⁹. Człowiek dzieli, rozdziela, ustawia sam siebie i wyjaśnia sens podejmowanych przez siebie działań.

Dyskutując na temat obrazu człowieka w kontekście teorii, podstaw ekonomii, nawiązuje się do funkcji deskryptywnej i pozytywnej, w kontekście polityki gospodarczej, czy dokonujących się obecnie procesów społecznych w warunkach globalizacji, często odnosi się do funkcji normatywnej. W ramach tej funkcji obraz człowieka normuje bowiem faktyczne zachowania człowieka. Funkcje deskryptywna i pozytywna oraz funkcja normatywna uzupełniają się, ponieważ to jak człowiek się zachowuje, czy zamierza się zachować jest przedmiotem badania nauk społecznych¹⁰. Również w naukach ekonomicznych obecne są wymienione funkcje: nauki ekonomiczne zajmują się nie tylko obrazem człowieka jako konstruktem teoretycznym, na którym opiera się teoria ekonomiczna (funkcja pozytywna), nie tylko badają zachowania człowieka (np. ekonomia eksperymentalna, behawioralna), ale też badają wyobrażenia o człowieku istniejące w społeczeństwie, zastanawiając się nad kierunkiem rozwoju gospodarki (np. w kontekście badania trendów, polityki gospodarczej). Należy jednak zaznaczyć, że większość stricte naukowej dyskusji (a

⁷ Ibid.

⁸ L. W. King, *Enuma Elish: The Epic Of Creation*, Kessinger Pub., 2004.

⁹ Mity babilońskie, sumeryjskie, kananejskie, egipskie, greckie obrazowały początki świata, posługując się motywem walki człowieka z chaosem, por. M. Eliade, *Obrazy i symbole: Szkice o symbolizmie magiczno-religijnym*, Wydawnictwo KR, Warszawa 1998; M. Eliade, *The sacred and the profane: the nature of religion*, Harcourt Brace Jovanovich, 1987; M. Eliade, *Die Sehnsucht nach dem Ursprung: von den Quellen der Humanität*, Suhrkamp, 1989; M. Eliade, *Die Schöpfungsmythen*, Albatros, 2002.

¹⁰ Häuser zauważa, że kształt systemu prawnego zależy nie tylko od realnego człowieka, ale także od obrazu człowieka rozumianego jako wzór, który nadaje kierunek tworzenia i wyjaśniania prawa, por. F. Häuser, *Das Menschenbild in der Rechtswissenschaft*, in: *Das Menschenbild in Wirtschaft und Gesellschaft*, R. Biskup and R. Hasse (red.), Paul Haupt, Bern 2000, s.168.

więc starającej się oprzeć wartościowaniu, poszukującej praw ogólnych), koncentruje się wokół funkcji pozytywnej - a więc modelowego ujęcia człowieka tworzącego podstawy teorii ekonomicznej. Toczy się tu również dyskusja na temat dominującego obrazu w ekonomii - homo oeconomicus. Pada przy tym wiele głosów krytycznych. Krytyka idzie w trzech kierunkach, które można podporządkować właśnie wymienionym funkcjom: pozytywnej - że teorie oparte na homo oeconomicus nie wyjaśniają w sposób zadowalający rzeczywistości ekonomicznej, deskryptywnej - że obraz ten nie odpowiada rzeczywistości, a więc realnemu człowiekowi jak też normatywnej - że obraz ten może mieć negatywny wpływ na społeczeństwo, gdy będzie brany jako pewien model - ideał. Widać zatem, że od pełnego obrazu człowieka wymagane jest spełnienie wszystkich funkcji. Wiadomo, że nie wszystkie mogą być spełnione w równym stopniu, gdyż zbyt szczegółowy obraz człowieka, nie może służyć jako podstawa teorii, a zbyt ogólny, jako wzór postępowania. Funkcje zatem uzupełniają się wzajemnie i w trakcie śledzenia dyskusji nad obrazem człowieka warto zwrócić uwagę, do której z nich odnoszą się autorzy. Brak refleksji na ten temat pociąga za sobą często liczne nieporozumienia.

Definiowanie obrazu człowieka zależy też od kontekstu - funkcji w ramach jakiej o nim mówimy. W kontekście naukowym, a ściślej - funkcji pozytywnej, obraz człowieka definiuje się zatem jako całość założeń oraz wiedzy o istocie człowieka i jego działaniach. W ramach teorii są one ujmowane w sposób domyślny (implicite) lub wyraźny (explicite).

W kontekście funkcji deskryptywnej obraz człowieka to obraz odzwierciedlający to kim jest człowiek, dokąd zmierza, jakie są motywy jego działania i jak postępuje. Opiera się on na aktualnym stanie wiedzy o człowieku zgromadzonej z różnych dyscyplin zajmujących się człowiekiem - medycznych, psychologicznych, socjologicznych etc. - jest ich pewną syntezą, braną jako podstawa dla wypowiedzi pozytywnych jak i normatywnych.

W ramach funkcji normatywnej obraz człowieka jest nieuświadomionym lub uświadomionym obrazem tego, kim jest człowiek, jakie jest jego miejsce w świecie, jak i dlaczego powinien się zachować w taki, a nie inny sposób. Jest to wizja człowieka pozwalająca mu na dostosowanie się do zastanej rzeczywistości. Określa ona kim człowiek jest i jak powinien postępować. W ramach tej funkcji obraz ma ukierunkować człowieka i społeczeństwo. Posługując się tu analogią do obrazu powstającego na płótnie, niektóre detale tego obrazu podporządkowane są pewnej zasadzie istniejącej w oku malarza, który tą zasadę wypracował w ramach procesu socjalizacji. Wszystkie,

powstające w tym tworzonym obrazie nieregularności, „przypadkowe” cechy zostają i mają znaczenie dla odbiorcy w kontekście całości.

Oczywiście trudno mówić o jednym wspólnym obrazie człowieka dla wszystkich społeczeństw i grup. Każda grupa może budować w pewnej mierze własny obraz siebie i jej członkowie są odbiorcami własnego obrazu człowieka. Jest to związane z istniejącą polaryzacją świata, wynikającą z istnienia różnych grup ludności i różnych interesów. Każda grupa może być odbiorcą innego obrazu człowieka.

Obraz człowieka ma zatem zdolność do bycia wzorem działania („Leitbild des Handelns”)¹¹. W ten sposób obrazy człowieka wpływają także konkretnie na działania. Niemiecki „Leitbild” w przedsiębiorstwie tłumaczony jest jako misja, ale w gruncie rzeczy chodzi o pewien wzór, który wyraźnie zależy od tego jaki obraz człowieka ma największe znaczenie w firmie. Taki wzór obejmuje misję, wizję, kulturę organizacyjną, przesłanie i kluczowe zasady („guiding principles”), które z kolei wpływają na pracowników, menedżerów i członków dając im orientację i motywację, na opinię publiczną, klientów i obywateli poprzez pozytywną pracę publiczną, na cele i operacyjne czynności kształtujące ich ramy.

Obraz człowieka w swojej funkcji normatywnej jest kształtowany przez społeczeństwo, przyswajany w drodze socjalizacji, w sposób świadomy lub nieświadomy. Ekonomisci i politycy gospodarczy zajmują się aktywnie próbą odpowiedzi na pytanie w oparciu o jakie kryteria dokonuje się wybór tego obrazu w procesach zachodzących świadomie¹². Odzwierciedla on pewne jego przekonania o tym, kim on sam jest, jak powinien się zachowywać i w ten sposób wpływa także na obserwacje i wnioski z nich płynące. Dlatego w nauce, która dąży do ideału obiektywności, chętnie zapomina o tym aspekcie obrazu - który zniekształca badaną

¹¹ por. R. Manstetten, *Das Menschenbild in der Ökonomie. Der homo oeconomicus und die Anthropologie von Adam Smith*, Alber, Freiburg, München 2000.

¹² por. R. Biskup, H. Rolf (red.), *Das Menschenbild in Wirtschaft und Gesellschaft*, Paul Haupt, Bern 2000 jak też opracowania następujących autorów, którzy zastanawiają się jak wygląda i jak jest kształtowany obraz studenta (A. Wagner, *Der Student als Entscheidungsträger in eigener Sache*, in: *Das Menschenbild in Wirtschaft und Gesellschaft*, R. Biskup and R. Hasse (red.), Paul Haupt, Bern 2000, s. 277-294, R. Hasse, *Gaudeamus igitur und produktive Unruhe: Das Bild des Studenten im Wandel der Zeit*, in: *ibid.*, s. 263-276). Od tego obrazu zależą bowiem faktyczne wybory pokolenia wchodzącego na rynek pracy i kształtującego naszą gospodarkę. Autorzy poruszają problemy etyczne, problem skłonności do ryzyka, przedsiębiorczości oraz zależności tego obrazu od faktycznych warunków - środowiska uniwersyteckiego (kadry profesorskiej) jak też warunków ekonomicznych (konieczności paralelnej pracy zarobkowej). Obraz przyjmowany przez studentów determinuje ich wybory ekonomiczne nie tylko na czas studiów, ale i w przyszłym okresie życia (wybór zawodu, podejścia do pracy zawodowej).

rzeczywistość. Ponieważ obraz ten warunkuje proces postrzegania rzeczywistości przez człowieka¹³, wpływa on też na funkcje pozytywną.

Wspomniane wyżej aspekty obrazu człowieka - przekonania badacza, przekładające się na jego sposób postrzegania rzeczywistości oraz założenia przyjmowane w teorii, jak też wyróżnione w definicji komponenty tj. istota człowieka oraz działania człowieka, wraz z ich motywami są współzależne.

Na obraz człowieka w ekonomii składają się zatem: zachowania - motywy oraz sens działań człowieka, aktywujący motywy na drodze do zbliżenia się do sensu. Te trzy aspekty tworzą kolejne płaszczyzny obrazu człowieka, który jawi się nam dzięki temu jako pewien wielopłaszczyznowy konstrukt. Najbardziej zewnętrzna płaszczyzna dotyczy naszego działania. Kolejna głębsza płaszczyzna obrazu to pytania o przyczyny, motywy tych działań, które bardziej lub mniej sobie uświadamiamy. Wreszcie trzecia najgłębsza płaszczyzna takiego obrazu to pytanie wynikające z refleksji, skąd takie pobudki działania się pojawiają.

Podobne elementy wyróżnia Woll w swojej książce poświęconej obrazom człowieka w ekonomii¹⁴. Nawiązuje przy tym do koncepcji Frankla, który przedstawia trójpłaszczyznowy obraz człowieka nazywając te płaszczyzny: ciałem - duszą i duchem¹⁵. Ciało jest zatem sferą naszych zachowań, dusza (psyche) - motywów naszych działań, emocji, procesów psychicznych sterujących zachowaniem (np. w obrazie homo oeconomicus zostaje zredukowana do chęci maksymalizacji użyteczności, zadowolenia), a duch związany jest z kategorią sensu. Schechner i Zsok w swojej książce poświęconej zagadnieniu sensu w obrazie człowieka w ekonomii, przytaczają następującą metaforę człowieka złożoną z wspomnianych trzech części. Człowiek jest przyrównany do woźnicy (nous, człowiek duchowy, niem. Geist), który powozi bryczką (soma), napędzaną przez konie (psyche). Musimy uwzględnić z jednej strony nasze ograniczenia ciała, które ma swoje potrzeby, jak i pragnienia duszy zwierzęcej, ale dopiero nasz człowiek duchowy kształtuje nas i pomaga nam osiągnąć nasz potencjał. To tutaj podejmowane są decyzje wychodząc od sumienia, które jest czymś więcej niż nad-jaźnią, a więc jest czymś więcej niż reprezentantem głosu sumienia społeczności. Dokonując codziennych wyborów, przekraczamy siebie.

¹³ B. Siebenhüner, op.cit., s. 11; G. Hesch, *Das Menschenbild neuer Organisationsformen. Mitarbeiter und Manager im Unternehmen der Zukunft*, Shaker Verlag, Aachen 2000, s. 6.

¹⁴ H. Woll, *Menschenbilder in der Ökonomie*, Oldenbourg, München/Wien 1994.

¹⁵ V. E. Frankl, K. Lorenz, *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn: Eine Auswahl aus dem Gesamtwerk*, Piper, München 2004; V. E. Frankl, *Der Wille zum Sinn*, Huber, Bern 2005.

Wymaga to z jednej strony dystansu do samego siebie, a z drugiej przekroczenia samych siebie czyli samo zdystansowania się i samo - transcendencji!¹⁶.

Zagadnienie transcendencji obrazu człowieka w ekonomii jest kluczowym aspektem, chroniącym nas przed przyjęciem takich ujęć człowieka, które odmawiając człowiekowi transcendencji, wyczerpują sens jego istnienia w świecie doczesnym - próbując tworzyć raj na ziemi. Niestety tworzone wizje rajy, prowadzą do wykluczenia lub eliminacji osób, które nie chcą się do niego dostosować. Pierwszym znanym przykładem jest obraz człowieka i państwa jako miejsca jego kształtowania w „Państwie“ Platona¹⁷, w którym nie było miejsca np. dla artystów, poetów etc. Bardziej aktualnym przykładem który zaważył na prawie 100 latach historii Europy i świata, był obraz człowieka stworzony przez Marksa, który również zakładał pewien idealny obraz państwa - wspólnoty ludzi w zamierzeniu wolnych, a tym samym człowieka - który zmierza właśnie do takiego urzeczywistnienia siebie - stania się pełnym człowiekiem¹⁸. Problem polega jednak na tym, że realne zachowania człowieka nie przystają do idealnie zakładanych. Świadomość transcendencji obecna m.in. w obrazie człowieka w tradycji judeochrześcijańskiej, wyrażanej w języku religijnym jako „stworzenie na obraz i podobieństwo Boga“ (Rdz 1,26¹⁹) - była podstawą do postrzegania człowieka jako niepowtarzalnej jednostki, wyposażonej w niezbywalną godność. Godność ta jest wartością absolutną, a nie zależną od przystawania do określonego obrazu człowieka czy społeczeństwa. Długi jednak czas ta świadomość godności człowieka była jednak bardzo silnie związana z kościołem. W dobie humanizmu zaczęto obracać zainteresowanie ku człowiekowi bezpośrednio, co widać

¹⁶ E. Schechner, O. Zsok, *Sinn-Funken: Ein neues Menschenbild für die Wirtschaft*, EOS Verlag, St. Ottilien 2007.

¹⁷ Platon, *Państwo*, Antyk, Kęty 2003.

¹⁸ Człowiek wyobcowany poprzez kapitalizm, w nowej formie - powrót człowieka do siebie, jako istoty społecznej (K. Marx, *Werke, Schriften, Briefe, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1962*, t.1, s. 593 „vollständige...Rückkehr des Menschen für sich als eines gesellschaftlichen, dh. menschlichen Menschen“) dla Marksa liczy się człowiek całościowy (ganzheitlicher Mensch), gdyż każda sfera jest jego wyobcowaniem - religia, moralność, kapitalistyczna gospodarka, każda z nich tworzy społeczne warunki, w których nie ma prawdziwego „Aneignung menschliches Wesens durch und für den Menschen“ (Marx 1864, 1968, S. 536). Marx widzi przeznaczenie człowieka w społeczeństwie, które będzie związkiem ludzi wolnych („Verein freier Menschen“, Marx 1864, *Kapital*, 1973, s. 92, por. K. Marx, *Das Kapital*, Gateway Editions, 1996), a więc ludzkie czyli komunistyczne (wspólnotowe) zorganizowane społeczeństwo, po. M. Schramm, "Begreifen, was ich - auf der Straße fand". Karl Marx - (k)ein Klassiker der Wirtschaftsethik, in: Karl Marx' kommunistischer Individualismus I. Pies and M. Leschke (red.), Mohr Siebeck, 2005, 166.

¹⁹ A wreszcie rzekł Bóg: Uczyńmy człowieka na Nasz obraz, podobnego Nam.

w przedstawieniach człowieka np. w malarstwie, gdzie znajduje się teraz miejsce dla człowieka w jego niepowtarzalnej indywidualności, bez konotacji stricte religijnych. Przyznanie człowiekowi prawa do decydowania o sobie kierując się własnym rozeznaniem jest postulatem oświecenia i wyraża się w doniosłych słowach Kanta nt. oświecenia, że „wyjście człowieka z niepełnoletności, w którą popadł z własnej winy”²⁰.... Ideał ten był też podstawą dla rozważań Smitha, który przyznał człowiekowi prawo do wyboru przez niego sposobu zarobkowania, lokowania kapitału etc.²¹, a nie rządzącym²². Uszanowanie dla wolności człowieka stało się też podstawą dla porządku gospodarczego w modelu społecznej gospodarki rynkowej. Myśl Röpke, Müller-Armacka, czy Euckena²³, jest oparta na chrześcijańskim obrazie człowieka, akcentującym jego odpowiedzialną wolność działania. I to właśnie z wolności wyprowadzane są podstawowe cele polityki gospodarczej: jak wzrost gospodarczy, stabilność cen, czy wysoki poziom zatrudnienia, które powiększają wolność materialną²⁴. Inna antyczna a potem chrześcijańska cnota - sprawiedliwość staje się podstawą dla polityki redystrybucyjnej.

Przyjęcie obrazu człowieka pozbawionego wymiaru transcendentalnego, wyczerpującego się w tzw. utopiach, zniszczyło wiele społeczeństw w historii. Ostatnim takim przykładem był np. obraz człowieka popularyzowany w okresie

²⁰ Oświecenie to wyjście człowieka z zawinionej przez niego niedojrzałości. Niedojrzałość jest nieumiejętnością w posługiwaniu się własnym rozumem bez przewodnictwa innych. Niedojrzałość ta jest zawiniona przez człowieka, jeśli jej powód tkwi nie w braku rozumu, ale zdecydowania i odwagi, by swym rozumem posługiwać się bez zwierzchnictwa innych, por. I. Kant, Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?, "Berlinische Monatsschrift", 1784, Dezember, s. 516.

²¹ A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Univ. of Chicago Press, Chicago 2005, Book 4, Ch.2, s. 594.

²² W ekonomii neoklasycznej przyjmuje się zatem obraz człowieka, który sam decyduje o swoim szczęściu. Można zatem powiedzieć, że u podstaw ekonomii neoklasycznej leży etyka zorientowana indywidualistycznie. Tak przyjmowany socjoetyczny aksjomat wynika z przekonania, że jednostka sama wie, co jest dla niej najlepsze. Oznacza to, że ani panujący ani rządy nie powinny się mieszać w sprawy prywatne podmiotów, J. Starbatty, *Das Menschenbild in den Wirtschaftswissenschaften*, in: *Das Menschenbild in Wirtschaft und Gesellschaft*, R. Biskup and R. Hasse (red.), Paul Haupt, Bern 2000.

²³ Por. A. Müller-Armack, *Religion und Wirtschaft: geistesgeschichtliche Hintergründe unserer europäischen Lebensform*, P. Haupt, 1981, W. Röpke, *Die Lehre von der Wirtschaft*, E. Rentsch, 1958, W. Eucken, *Grundzüge der Wirtschaftspolitik*, Mohr Siebeck, Tübingen 2004.

²⁴ Por. A. Horodecka, op.cit.; A. Horodecka, *Cele polityki gospodarczej w różnych podejściach metodologicznych ekonomii*, „Gospodarka Narodowa” 2011, nr 7-8.

panowania ideologii komunistycznej. Kraje zależne od ZSRR opierały swoją politykę także gospodarczą na takim wizerunku człowieka²⁵.

Podsumowując można powiedzieć, że rozumienie obrazu człowieka i zatem jego definiowanie jest silnie związane z funkcjami jakie ono spełnia - funkcją deskryptywną, pozytywną i normatywną. W kontekście nauki, obraz ten jest pewną wizją siebie przyjętą w procesie postrzegania rzeczywistości (świadomie lub nieświadomie) lub zestawem założeń o człowieku przyjmowanym w teorii. Mimo, że jest ona kształtowana przez badacza indywidualnie - jako jego osobiste postrzeganie człowieka lub jako przyjęte w ramach danej teorii, jest ona silnie uzależniona od wizji człowieka w społeczeństwie.

Mamy zatem do czynienia z jednej strony z dychotomią między indywidualnym a społecznym obrazem człowieka, z drugiej zaś między przyjmowanym w ramach danej teorii naukowym obrazem człowieka, a obrazem, który każdy nosi w sobie. Oba te obrazy mogą mieć charakter zarówno indywidualny, jak i grupowy. Wreszcie nakłada się na ten podział trzecie rozróżnienie wspomniane wyżej - między obrazem formułowanym *explicite* - w sposób wyraźny i *implicite* - pośrednio. Do tego dochodzi wreszcie kwestia głębokości obrazu - wyróżniamy w nim trzy warstwy: zachowania, motywów i sensu. Ostatni wymiar jest silnie powiązany z transcendencją obrazu człowieka w ekonomii.

Tabela 1. Wybrane aspekty definiowania obrazu człowieka w ekonomii

funkcje	deskryptywna	pozytywna	normatywna
sposób tworzenia	indywidualny	grupowy	
kontekst powstawania	w nauce	poza nauką	
charakter	<i>explicite</i>	<i>implicite</i>	
elementy	zachowanie	motywacja	sens

Źródło: Opracowanie własne

²⁵ Przykład, który omawia konsekwencje tego obrazu dla gospodarki NRD, a potem po zjednoczeniu Niemiec dla całych Niemiec - por. J. Gauck, *Angst-Anpassung-Unterwerfung. Reaktionen auf das Menschenbild totalitärer Herrschaft*, in: *Das Menschenbild in Wirtschaft und Gesellschaft*, R. Biskup and R. Hasse (red.), Paul Haupt, Bern 2000, s. 223-244.

Powyższe zestawienie porządkuje przedstawione rozróżnienia przyjmowane w procesie określania, czym jest obraz człowieka.

2. Zależność między obrazem człowieka a obrazem świata i otoczeniem

Obraz człowieka z racji spełniania wyróżnionych trzech funkcji musi dostosowywać się do zmian zachodzących w otoczeniu. Postęp w wiedzy o człowieku wywołuje zmiany w obrazie człowieka w ramach jego funkcji deskryptywnej. Cele stawiane tworzonemu modelowi zachowania człowieka, wywołują zmiany w obrazie człowieka w ramach jego funkcji pozytywnej, a więc w założeniach odnośnie jego zachowania przyjmowanych w procesie formułowania teorii. Wreszcie zmiany w otoczeniu oznaczają konieczność dostosowania się człowieka do nich przez zmiany zachowania - mamy tu do czynienia z funkcją normatywną obrazu człowieka, który ma za zadanie kształtować pewne pożądane zachowania.

a) Znaczenie funkcji deskryptywnej i pozytywnej w procesie dostosowywania się obrazu człowieka do otoczenia

Ponieważ wraz ze zmianą warunków w jakich funkcjonuje człowiek, istotne jego cechy się zmieniają, obraz gdy nie dostosuje się do tych przemian, przestaje spełniać swoje funkcje i wymaga korekty. Propozycje korekty pochodzą często z innych nauk społecznych tworzących inny obraz człowieka w celu opisu jego istoty i zachowania wraz z jego determinantami. W efekcie obraz człowieka staje się coraz bardziej integralny.

Czy obraz człowieka, będący podstawą teorii ekonomicznej powinien być jedno, czy wielowymiarowy? Czy chodzi jedynie o obraz człowieka uwzględniający jedynie zachowania gospodarcze, czy całościowy obraz? Twórca ekonomii klasycznej – Adam Smith myślał – jak można domniemywać – że należy rozdzielić ten obraz na część gospodarczą i ogólną i zawarł swoją całościową wizję człowieka w „Theory of Moral Sentiments”²⁶, pozostawiając dla części ekonomicznej dzieło, które stało się podstawą ekonomii – „An inquiry into the nature...”²⁷. Czy rzeczywiście należy ten obraz rozdzielać? Oczywiście pozostaje to kwestią sporną. Jednak patrząc na obecne problemy z obrazem człowieka wydaje się, że do wyjaśnienia coraz bardziej kompleksowych zjawisk ekonomicznych potrzebujemy integralnej wizji człowieka. Za integralnym obrazem człowieka przemawia fakt, że A. Smith, choć dokonał takiego

²⁶ A. Smith, *The theory of moral sentiments*, Prometheus Books, Amherst, New Yoirk 2000.

²⁷ A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, op.cit.

rozdziału, to wychodził od pewnej jedności tej wizji, jednak dla potomnych pozostał w świadomości jedynie jeden z nich - ekonomiczny. Takie rozdzielanie miało poważne konsekwencje dla aktualnych problemów ekonomii - za podstawę decyzji ekonomicznych bierze się bowiem inny obraz niż w pozostałych aspektach życia. Działania ekonomiczne postrzegane są w świetle precyzowanego wciąż obrazu zarysowanego w „An Inquiry....”. Pozostałe działania człowieka są spychane do tzw. życia prywatnego. Ponieważ jednak ekonomia obejmuje coraz większą część naszego życia (intensywność i rozpiętość rynków), to pozostaje mało pola działania dla innego obrazu spoza ekonomii. Sugerowana przez wielu naukowców wizja człowieka – to zatem wizja całościowa, integralna. Znajdziemy ją także u wielu ekonomistów pracujących na styku ekonomii i filozofii. O potrzebie integralnej wizji człowieka²⁸ mówi P. Ulrich²⁹ wprowadzając koncepcję integracyjnej etyki gospodarczej, która tworzy podstawy ekonomii służącej życiu („lebensdienlichen Oekonomie“). Integralną wizję człowieka proponują również ekonomiści kierunków heterodoksyjnych tj. np. ekonomii ewolucyjnej czy behawioralnej, neuroekonomii³⁰. Także wielu autorów nauk o przedsiębiorstwie, czy o zarządzaniu podkreśla konieczność integracji wizji całej osoby. Wezwania do takiego ujmowanie człowieka widać już po odejściu od tzw. koncepcji teorii x w zarządzaniu do teorii y, czyli odejściu od zarządzania przez kontrolę w kierunku zarządzania przez motywację³¹. Uwzględnianie w zarządzaniu takich elementów jak wartości, przekonania, wierzenia, akcentowane jest nie tylko przez etyków, ale w koncepcjach rozwijanych w ramach psychologii w zarządzaniu³².

²⁸ W odróżnieniu od Homanna - twórcy etyki ekonomicznej, w którym etyka jest podporządkowana ekonomii, por. K. Homann, F. Blome-Drees, *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1992; K. Homann, *Die Funktionen der Moral in der modernen Wirtschaft*, in: *Wirtschaftsethik und Theorie der Gesellschaft*, J. Wieland (red.), Suhrkamp, Frankfurt/M 1993.

²⁹ Por. P. Ulrich, *Integrative Wirtschaftsethik: Grundlagen einer lebensdienlichen Ökonomie*, Haupt, Bern 2001, P. Ulrich, *Unternehmensethik - integrativ gedacht: Was ethische Orientierung in einem "zivilisierten" Wirtschaftsleben bedeutet*, Inst. für Wirtschaftsethik Univ., St. Gallen 2004.

³⁰ Szerzej na temat tych nowych kierunków w ekonomii, por. A. Horodecka, *Wpływ filozofii, w tym filozofii nauk na zmiany w metodologii ekonomicznej i teorii ekonomicznej*, w: *Ekonomia – historia, współczesność, przyszłość*, M. Ratajczak (red.), Zeszyt Naukowy Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2011.

³¹ D. McGregor, Theory X and Theory Y, "Workforce", 2002, Vol. 81, No. 1; D. McGregor, *The Human Side of Enterprise*, New York 1960.

³² Por. A. M. Ahmed, Group identity, social distance and intergroup bias, "Journal of Economic Psychology", 2007, Vol. 28, No. 3, s. 324-337.; T. Airaksinen, Presuppositions in Empirical Ethics, "Homo Oeconomicus", 2008, Vol. 25, No. 3, s. 399-412.; W. F. Cascio, H. Aguinis, *Applied psychology in human resource management*, Pearson Prentice Hall, Upper Saddle

Odwołanie się do płaszczyzny duchowej, a nie tylko emocjonalnej zostało zapoczątkowane przez różne opracowania³³, w których akcentowany jest fakt, że brak w badaniach tej sfery życia człowieka powoduje utratę kontroli nad systemami społecznymi, które stworzyliśmy. R. May podkreśla z kolei, że szukamy bezskutecznie znaczenia w świecie materialnym³⁴, C. Handy narzeka, że nasz świat stał się „soulless and dull”³⁵, podobnie przebiega argumentacja T. Moore³⁶. Takie pominięcie sfery duchowej powoduje u wielu pracowników poczucie wyjałowienia. Jako antidotum na ten problem można traktować powstanie koncepcji „Caring Business”³⁷. Zwraca się w niej uwagę na konieczność całościowego ujęcia człowieka w biznesie we wszystkich jego aspektach: należy do nich sfera poziomu subiektywnego indywidualnego, indywidualnego obiektywnego, obiektywnego kolektywnego i nieaktywnego kolektywnego interesu, które z kolei przekładają się na następujące sfery (1) uczuć, myśli, przekonań, celów, koncepcji, (2) zachowań, (3) podzielanych wartości, celów, aspiracji, (4) prawa, reguł i społecznego zachowania. Poza wyróżnionymi publikacjami, istnieje wiele innych, postulujących bardziej integralny charakter ekonomii i obrazu człowieka leżącej u jej podstaw. Są to opracowania poświęcone problemowi usytuowania ekonomii wśród nauk społecznych (najważniejszą grupą są badania ekonomii społecznej, instytucjonalnej i ewolucyjnej³⁸), ekonomii psychologicznej i behawioralnej³⁹.

River NJ 2005; P. Krumbach-Mollenhauer, T. Lehment, Führen mit Psychologie: Die Managementpraxis fest im Griff, WILEY-VCH, Weinheim 2007; L. Werth, Psychologie für die Wirtschaft: Grundlagen und Anwendungen, Spektrum Akad. Verl., Heidelberg 2004; B. Vollmers, Streben, leben und bewegen: Kleiner Abriß der Motivationspsychologie, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1999.

³³ Por. m.in. E. Fromm, The revolution of hope: Toward a humanized technology, Harper & Row, New York 1968.

³⁴ R. May, Man's Search for Himself, Delta, New York 1973.

³⁵ C. Handy, Ohne Gewähr, Goldmann, München 1999.

³⁶ Por. T. Moore, Care of the Soul: A Guide for Cultivating Depth and Sacredness in Everyday Life, HarperCollins, New York 1992.

³⁷ Przedstawiona w: D. S. Paulson, Competitive Business. Caring Business. An Integral Business Perspective for the 21 st Century, Paraview Press, New York 2002. Powstała w oparciu o koncepcje rozwinięte przez K. Wilber, A theory of everything: An integral vision for business, politics, science and spirituality, Shambala Publications, Boston 2000.

³⁸ Por. np. T. Veblen, The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays, New York 1919, T. Veblen, Theorie der feinen Leute. Eine ökonomische Untersuchung der Institutionen, Dt. Taschenbuch-Verl., München 1981, s. 229-231, K. E. Boulding, A New Look at Institutionalism, "American Economic Review", 1957, Vol. 47, No. 2.; G. M. Hodgson, Evolutionary and Institutional Economics as the New Mainstream?, "Evolutionary and Institutional Economics Review", 2007, Vol. 4, No. 1, s. 7-25.; C. Ménard (red.), Institutions,

b) Funkcja normatywna a konieczność dostosowania się obrazu człowieka do zmieniających się warunków

Dostosowanie się obrazu człowieka do zmieniających się warunków w ramach funkcji normatywnej nie oznacza jednak, że różnice między obrazem człowieka, a nim samym mogą być dowolnie wielkie. Wynika to z tej normatywnej funkcji obrazu człowieka, która polega na dawaniu człowiekowi pewnego kierunkowskazu pozwalającego mu lepiej dostosować się do życia w społeczeństwie. Ponieważ jednak obraz ten jest tworzony w ramach systemu kulturowego, nie ulega gwałtownej zmianie a reaguje z pewnym opóźnieniem na zmiany w rzeczywistości. Powstawanie obrazu w ramach systemu kulturowego oznacza, że jest on tworzony dla lepszego dostosowania się do zmian zachodzących w społeczeństwie, utrzymując jednak jego stabilność. Siła oddziaływania obrazu człowieka wynika bowiem z tego, że nie zmienia się on szybko, reagując na wszelkie możliwe zmiany, ale zakorzenia się w społeczeństwie i jego instytucjach. Ulega korekcie dopiero wtedy, gdy zachodzące zmiany mają charakter przełomowy. Problem zakorzenia obrazu człowieka w systemie społecznym jest omawiany w kolejnym punkcie opracowania, w kontekście jego wpływu na faktyczne zachowania człowieka.

c) Zmiana obrazu człowieka jako efekt oddziaływania otoczenia

Zmiany otoczenia powodują, że obraz traci jedną ze swoich funkcji. Wyróżnione funkcje są przy tym współzależne, w związku z tym prawdopodobieństwo tego, że jedna z nich na skutek zmian otoczenia przestaje być wypełniona, jest duże. Nasza wiedza o człowieku rozwijając się i stając się postawą teorii może również stawiać

Contracts and Organizations, Perspectives from New Institutional Economics, Edward Elgar, Cheltenham UK 2000; I. Pies, Normative Institutionenökonomik – Zur Problemstellung eines Forschungsprogramms demokratischer Politikberatung, "Zeitschrift für Wirtschaftspolitik", 1995, Vol. 44, No. 3, s. 311-340.; M. R. Tool, Institutional Economics: Theory, Method, Policy, Kluwer Acad. Publ., Boston 1993, P. E. Earl, Psychological economics: Developments, tensions, prospects, Kluwer Academic Publ., Boston 1988; R. R. Nelson, S. G. Winter, An evolutionary theory of economic change. Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Mass. 1982, B. J. Loasby, Equilibrium and evolution: An exploration of connecting principles in economics, Manchester University Press, Manchester 1991, R. R. Nelson, Bringing institutions into evolutionary growth theory, "Journal of Evolutionary Economics", 2002, Vol. 12, s.17-28.

³⁹ G. Katona, Psychological economics, Elsevier, New York 1977; B. A. Lietaer, S. Brunnhuber, Economics as an Evolutionary System—Psychological Development and Economic Behavior, "Evolutionary and Institutional Economics Review", 2005, Vol. 2, No. 1, s. 113-139.

pewne oczekiwania w stosunku do jego zachowania. Z kolei oczekiwanie w stosunku do określonych zachowań człowieka w społeczeństwie, może wpłynąć na założenia przyjmowane w teorii. Problem zaczyna się wtedy, gdy obraz człowieka nie reaguje na zmiany otoczenia lub zmiany wiedzy o nim. Wówczas nie spełnia swoich funkcji i obraz musi ulec korekcie.

Przykładem może być tu obraz człowieka istniejący od zarania ekonomii - homo oeconomicus⁴⁰, który przystawał do warunków w których powstał, przy panującym wówczas obrazie świata, natomiast stracił swoją funkcję deskryptywną, pozytywną i normatywną, w obecnej sytuacji. Zmiany bowiem, które w nim się dokonały były zbyt silnie ukierunkowane na jedynie jedną z nich funkcję - pozytywną. Miały ułatwić zrozumienie zjawisk ekonomicznych. Nadmierne uproszczenie obrazu człowieka okazało się jednak na dłuższą metę zawodne - pozostałe funkcje przestały być spełnione i dlatego obraz ten wymaga poważnej korekty.

W tym kontekście należy rozumieć powstanie pierwszego w teorii ekonomii obrazu - homo oeconomicus. Jest to obraz odzwierciedlający wiedzę o istocie i zachowaniu człowieka, tudzież jego motywach, powstały głównie pod wpływem przekonań empirystów tj. D. Hume czy J. Locke. Zwłaszcza filozofia Hume'a⁴¹ silnie zaważyła na cechach obrazu człowieka zarysowanymi przez Smitha nie tylko w „Enquiry...” ale też w „Theory of Moral Sentiments”. Postępowanie moralne człowieka jest tak silnie zakorzenione w psychice człowieka, że nie wymaga regulacji z zewnątrz za pomocą praw. Człowiek postępuje moralnie we własnym interesie. Było to punktem wyjścia w tworzeniu „Bogactwa narodów” - przyjęcie egoistycznego podmiotu gospodarującego nie oznaczyło bynajmniej, że człowiek ten jest głuchy na wszelkie normy moralne, ale raczej, że są one tak naturalne dla niego, że nie wymagają osobnych nakazów - poza troską o własny interes⁴². Pełniejszy z początku obraz homo oeconomicus został okrojony w procesie rosnącej samodzielności ekonomii jako dyscypliny naukowej i jej uniezależnienia się od filozofii (zwłaszcza przez neoklasyczną ekonomię). „Własny interes” wyzuty z pierwotnych konotacji filozoficznych, przeistoczył się w mechanistyczne „wyrachowanie”. Tak okrojony obraz człowieka, przystawał od biedy do mechanistycznego obrazu świata w drugiej połowie wieku XIX-ego, kształtowanego przez idee pozytywistów. To „przystawanie” mogło wynikać z tego, że

⁴⁰ Szerzej o antropologii leżącej u podstaw homo oeconomicus u Adama Smitha można przeczytać w: R. Manstetten, *Das Menschenbild der Ökonomie: Der homo oeconomicus und die Anthropologie von Adam Smith*, Freiburg 2000.

⁴¹ D. Hume, *Essays. Moral, Political and Literary*, London 1875.

⁴² Wg Hume'a człowiek zachowuje się moralnie we własnym interesie.

wiele z regulatorów systemu gospodarczego, było kształtowanych poza systemem gospodarczym, w systemach które dopuszczały pełniejszy obraz człowieka. W XX w. zaczął się ten obraz człowieka „mścić“ na społeczeństwie, które go stworzyło. Ekspansywny charakter ekonomii spowodował ekspansję myślenia ekonomicznego wraz z jego obrazem do innych dziedzin życia społecznego, co doprowadziło do destabilizacji całego systemu społecznego, a przez to i ekonomicznego. System społeczny nie mógł być trwały wychodząc od tak okrojonego obrazu człowieka, jakim był neoklasyczny homo oeconomicus. Nie mógł zatem spełniać swoich funkcji stabilizacyjnych, gdyż za bardzo zaczął odbiegać od rzeczywistości. Obecna literatura ekonomiczna często wskazuje na te mankamenty obrazu człowieka i jego konsekwencje dla powstających kryzysów ekonomicznych i społecznych. Postulaty korekt obrazu nadeszły z innych dyscyplin naukowych, wskazujących na inne motywy działania człowieka niż neoklasyczny „egoizm“. Zaczęło się przenikanie obrazu człowieka dominującego w innych naukach w kierunku nauk ekonomicznych. W ten sposób do nauk ekonomicznych zaczęły przedostawać się początkowo tylnymi drzwiami - czyli poprzez kierunki heterodoksyjne nowe obrazy człowieka powiększające zespół innych, które pojawiły się wcześniej⁴³, tworząc całkiem pokaźny zbiór takich obrazów jak: homo oecologicus, homo politicus⁴⁴, sociologicus⁴⁵, homo psychologicus⁴⁶, homo cooperativus, homo ludens⁴⁷, homo laborans⁴⁸, culturalis, biologicus⁴⁹, reciprocans⁵⁰. Wszystkie te koncepcje, są w jakiś sposób ograniczone, analizując jedynie pewien aspekt człowieka, dlatego mówi się o zastąpieniu idei homo

⁴³ Np. viator mundi (pielgrzym, podróżnik), charakterystyczny dla średniowieczna i faber mundi charakterystyczny dla renesansu, czy też zoon politikon (Aristoteles), homo rationabilis (Kant), homo communicans (Schönberger), homo faber - człowiek rzemieślnik, człowiek tworzący (Scheler).

⁴⁴ M. P. Faber, J. Schiller, *Homo Oeconomicus and Homo Politicus*, "Ecological Economics", 2002, Vol. 40, No. 4.

⁴⁵ R. Dahrendorf, op.cit.

⁴⁶ W. Jager, M.A. Janssen, H.J.M. De Vries, J. De Greef and C.A.J. Vlek Behaviour in commons dilemmas: homo economicus and homo psychologicus in an ecological-economic model, "Ecological Economics", 2000, Vol. 35, No. 3.

⁴⁷ J. Huizinga, *Homo ludens; a study of the play-element in culture*, Beacon Press, Boston 1955

⁴⁸ W. Werner, "Homo laborans – wolna jednostka czy wytwór historii? Jeden z metodologicznych problemów badania zachowań „człowieka pracującego”, Wydawnictwo Adam Marszałek, Poznań 2009.

⁴⁹ C. Elworthy, *Homo biologicus: An evolutionary model for the human sciences*, Duncker & Humblot, Berlin 1993.

⁵⁰ A. Falk, *Homo Oeconomicus Versus Homo Reciprocans: Ansätze für ein Neues Wirtschaftspolitisches Leitbild?: Working Paper*, "Institut für Empirische Wirtschaftsforschung der Universität Zürich Working Paper", 2001, No. 79.

oeconomicus przez homo universalis. Te aspekty opisują działalność ludzką z różnych punktów widzenia zamiast z jednego (ekonomicznego), więc możemy użyć terminu uniwersalizm zawierającego je wszystkie⁵¹.

Przyjmowane w teorii ekonomicznej założenia o działaniu człowieka musiały ulec zmianie - zwrócono uwagę na kwestie preferencji założeń - zmiennych, a nie stałych⁵², a nawet pod naciskiem instytucjonalizmu - zaczęto zastanawiać się nad kwestią tzw. „ograniczonej racjonalności”⁵³.

d) Zmiana obrazu człowieka jako wynik zmiany obrazu świata

Konieczność dostosowania się obrazu człowieka do zmieniających się warunków wynika także z tego, że obraz człowieka jest ściśle powiązany z obrazem jaki człowiek sobie tworzy o świecie. Zmieniające się warunki życia powodują konieczność zmiany tego obrazu świata, a co za tym idzie zmianę obrazu człowieka.

Ponieważ obraz powstaje po to, by uporządkować zastany, ale ustawicznie zmieniający się świat i umożliwić człowiekowi działania, funkcją obrazu człowieka jest określenie naszego miejsca w świecie. Tło obrazu jest więc obrazem świata, przedstawiony na nim człowiek - obrazem człowieka. Zatem także tło określa kim jesteśmy. Możliwości jest tu wiele: albo stapiamy się z nim i tworzymy jego centrum (jak w średniowiecznym obrazie świata i człowieka, w którym człowiek jako korona stworzenia i odbicie Boga był centrum świata), albo też jesteśmy jedną z wielu śrubek gwarantujących jego funkcjonowanie (nowożytny, oświeceniowy obraz świata). To wszystko odbiorcy obrazu pozwala na odniesienie swojego jednostkowego życia, swoich doświadczeń do takiego wzoru. Obraz pozwala mu na postrzeganie siebie i swoich doświadczeń w pewnych ramach, pozwala nazwać, określić siebie i swoje doświadczenia w języku zrozumiałym dla reszty społeczeństwa. Pozwala na skoncentrowanie się na pewnych zagadnieniach i na pominięciu innych.

Dlatego też widać, że obraz człowieka stworzony przez ojca ekonomii, który z pewnymi modyfikacjami dotarł aż do naszych czasów, był silnie zdeterminowany tłem - czyli obrazem świata. Człowiek i jego działanie, jest jedną ze śrubek w doskonale zbudowanym systemie. Egoistyczne postępowanie podmiotu gospodarującego (postulowane przez Smitha, jako zasada działania człowieka - którego można porównać do śrubki w systemie), gwarantuje efektywne funkcjonowanie mechanizmu jako całości (świata jako maszyny). Ten obraz znacznie różni się od obrazu

⁵¹ B. A. Lietaer, S. Brunnhuber, op.cit.

⁵² Por. także B. Stępień, K. Szarzec, op.cit.

⁵³ Por. G. M. Hodgson, op.cit.

tworzonego przez myślicieli początków myśli ekonomicznej. Tam człowiek (np. u św. Tomasza) nie był śrubką w systemie, ale to jego działanie i zasady o jakie ono było oparte było podstawą, gdyż jego zasadność nie była uzasadniona jedynie jego funkcją dla systemu (bycie śrubką, której działanie pozwala na powstanie czegoś większego - maszyny), ale leżała w nim samym - w człowieku, a ściśle w prawie moralnym danemu człowiekowi od Boga. Złamanie tego prawa groziło zniszczeniem całego świata (takiej mocy nie przypisywano natomiast człowiekowi w modelu nowożytnym). W ten sposób człowiek był w centrum swojego świata, decydując swoim postępowaniem o jego losie. Dlatego tak wielką uwagę pochłaniały tu rozważania nie nad sposobem funkcjonowania całości, ale wyborami człowieka, które miały się opierać o prawo boskie. Tym można wyjaśnić debaty nad kwestią procentu. Problem moralności pobierania procentu od udzielonej pożyczki jest wciąż istotny dla państw islamskich. Dla ich myślenia o działaniu człowieka charakterystyczne jest postrzeganie go nie z perspektywy efektów, ale zasad, które mu przyświecają. Porównując działanie sektora finansowego w krajach islamskich i cywilizacji zachodniej, na której rozwoju zaważyła myśl oświeceniowa, coraz wyraźniej oddzielająca władzę świecką od kościelnej, widać jak wielkie znaczenie ma obraz człowieka, w oparciu o który rozwinęły się oba systemy⁵⁴.

e) Zmieniający się nowożytny obraz człowieka jako reakcja na zmiany otoczenia

Nowożytny obraz człowieka można pojąć, rozumiejąc jego inność, na tle obrazu świata i człowieka, który powstał w średniowieczu. Należy dostrzec jak wielkie postępy zrobiła nauka zmieniając punkt patrzenia na rzeczywistość, kreując inny model rzeczywistości. Średniowiecze tworzyło bowiem wszelkie obrazy i teorie w oparciu o cztery podstawowe zasady: wszechświat był tworem doskonałym, czyli najlepszym z możliwych, był on następnie hierarchiczny, co oznaczało całą hierarchie bytów, prowadzącą od Boga poprzez człowieka do natury w sensie materialnym, statyczny, czyli niezmienny oraz antropocentryczny w tym sensie, że w centrum rzeczywistości doskonałej, niezmiennej i hierarchicznej znajdował się człowiek⁵⁵. Poznanie naukowe prowadzące do zburzenia starego obrazu świata spowodowało

⁵⁴ Jeżeli chodzi o system bankowy - islamskie prawo religijne dotyczące zakazu nie tylko pobierania procentu, ale obrotom papierami zadłużonemu (por. H. Imran, *Das islamische Wirtschaftssystem*, Salzwasser-Verlag, Salzwasser 2008) w okresie kryzysu 2009 okazał się on bardziej stabilny, F. Stocker, *Islamische Banken sind die Gewinner der Krise*, "Die Welt", 2009, <http://www.welt.de/finanzen/article3523621/Islamische-Banken-sind-die-Gewinner-der-Krise.html> (1.05.2011).

⁵⁵ N. M. Wildiers, *Weltbild und Theologie. Vom Mittelalter bis heute*, Benziger, Zürich 1974.

stopniowe stworzenie obrazu nowego, całkowicie odmiennego od średniowiecznego, bo fragmentarycznego. U jego źródeł leżała filozofia Kartezjusza oraz fizyka Newtona, a charakteryzował go, używając współczesnego języka, dualizm, materializm, atomizm, mechanicyzm i redukcjonizm. Z filozofii kartezjańskiej wynikał dualizm, jako konsekwencja podziału na „materię” i „ducha”. Koncentracja poznania na rzeczywistości materialnej prowadziła, w związku z newtonowską fizyką do mechanistycznego materializmu⁵⁶. Nowożytny obraz człowieka naznaczony jest subiektywizmem, zakłada się, że nie możemy poznać ani człowieka ani jego miejsca w świecie w sposób obiektywny (jak miało to miejsce w starożytności i średniowieczu). Przykładowo w humanizmie renesansowym oznaczało to zwrot od transcendencji do immanencji: "zwrot kopernikański" dokonany za sprawą Kopernika i J. Keplera spowodował usunięcie człowieka z centrum świata (ziemia przestała być centrum świata). Tak więc jedynym pewnym punktem był sam człowiek i jego myślenie (w filozofii odpowiada to zwrotowi ku podmiotowi poznającemu). Zmuszało to człowieka do refleksji nad sobą samym i zadawania pytań o istotę i sens życia. I tak człowiek u Kartezjusza stał się centralnym punktem subiektywnego poznania świata. "Ja" nie oznaczało już konkretnego człowieka, lecz czysty rozum, który posiada siebie w sposób autonomiczny. Był to jednocześnie nawrot do platońskiego dualizmu ducha i ciała, który odtąd przenikał całą myśl nowożytną. Różne kierunki redukowały poznanie człowieka do różnych aspektów: racjonalizm - do myślącego podmiotu, autonomicznego rozumu, a angielski empiryzm - do postrzegania zmysłowego, otwierając tym samym drogę do materializmu, a później do mechanistycznego ujmowania człowieka⁵⁷. W ten sposób powstała materialistyczno-mechanistyczna koncepcja człowieka, która oddziaływała nie tylko w XIX w., ale i w XX w. Pozytywizm wspierał materializm, co widać m.in. po tym, jak A. Comte ograniczył poznanie nauk do tego co "pozytywnie" dane, tzn. do treści doświadczenia i obserwacji⁵⁸, sprawiając jednocześnie, że człowiek stał się przedmiotem badań nauk przyrodniczych. W opozycji do tego materialistycznego i biologicznego redukcjonizmu powstały współczesne koncepcje człowieka: egzystencjalizmu (J.-P.

⁵⁶ J. Stacewicz, *W kierunku alternatywnej wizji przyszłości*, Dom Wydawniczy. Elipsa, Warszawa 1997, Elipsa, Warszawa 1997, s. 37.

⁵⁷ Np. J.O. de La Mettrie, „L'homme machine“ (człowiek maszyna z 1748 r.), rozciągnął mechanistyczną zasadę nie tylko na życie organizmów, lecz także całego człowieka.

⁵⁸ Por. teoria 3 stadiów, w którym po stadium organicznym (rola sił nadprzyrodzonych) i metafizycznym (prawa metafizyczne) następuje stadium pozytywne (naukowe badanie świata i siebie samego), por. A. Comte, *Metoda pozytywna w szesnastu wykładach*, PWN, Warszawa 1961.

Sartre, G. Marcel), filozofii życia⁵⁹ (np. Bergson, W. Dilthey), fenomenologii (E. Husserl)⁶⁰, aksjologii (R. Ingarden, M. Scheler), personalizmu (E. Mounier, K. Wojtyła) i filozofii dialogu (np. M. Buber, zajmującej się relacją między "ja" i "ty"). Do pierwszej połowy XX w. obraz człowieka zamyka się głównie w tych koncepcjach, natomiast od drugiej połowy XX w. zaczynają dominować koncepcje głoszące "śmierć człowieka" (nihilizm, postmodernizm), odwołujące się do filozofii F. Nietzschego z jej ideą "śmierci Boga".

Powstaje w tym kontekście pytanie, jaki jest zatem obraz człowieka współczesnego? Trudno go zrozumieć bez kontekstu całej epoki nowożytnej i kierunków, które się pojawiły w czasie jej trwania. I tu zdania filozofów są bardzo zróżnicowane i wahają się od zwolenników radykalnego optymizmu do pesymizmu. Ten pełen sprzeczności opis, jest związany z dysproporcją między rozwojem technicznym i ekonomicznym umiejętności człowieka oraz nie nadążającym za nim rozwojem duchowym i praktyczną umiejętnością życia (por. T. Gadacz), co podkreślają integralne teorie dotyczące zarządzania, opierające się na takich filozofach jak E. Fromm, czy R. Guardini akcentujących ten stan pustki wewnętrznej człowieka. Fakt bycia rządzonym przez struktury ekonomiczne, podkreślany przez M. Schelera, powoduje często pewną bezmyślność człowieka, wtopienie się w zbiorowość, niesamodzielność (por. Ortega y Gasset). „Rezygnując z niezależności myślenia, człowiek utracił też wiarę w prawdę i zrezygnował z własnego osądu moralnego“ (T. Gadacz), gdyż dopóki bowiem nie był on pełnoletni, kierował się prawami Boga i religijnymi kodeksami. Pełnoletniość spowodowała samodzielność w ustalaniu tych praw, które jednak pozostawiają w nim brak sensu i dezorientację. Rozwiązanie tej wizji człowieka zawarte jest np. w psychologicznych i filozoficznych pracach związanych z logoterapią Frankla, która podejmowana jest jako obraz pomocny nie tylko w terapii, ale także w zarządzaniu i ekonomii (poprzez odwoływanie się do wspomnianej kategorii sensu).

3. Wpływ obrazu człowieka na realne zachowania jako wynik systemowego zakorzenienia

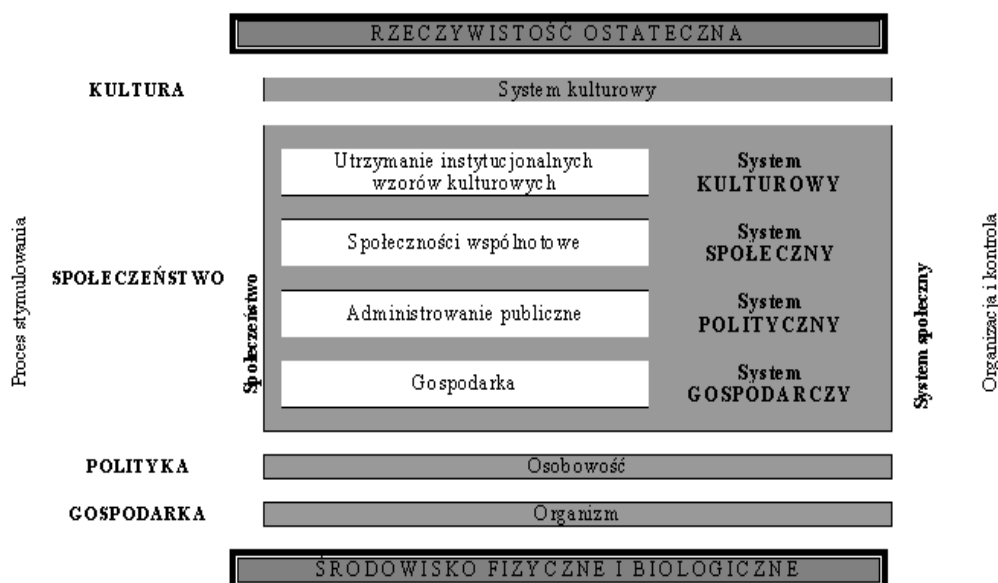
Obraz człowieka ma wpływ na konkretne działania człowieka. Wynika to także m.in. ze wspomnianej już jego funkcji normatywnej, ale także z zakorzenienia

⁵⁹ O wpływie tego kierunku filozoficznego na ekonomię, por. A. Horodecka, Wpływ filozofii życia na ekonomię, "Kwartalnik Nauk Ekonomicznych", 2011, Vol. 19, No. 2.

⁶⁰ E. Husserl, M. Heidegger, *Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins*, Niemeyer, Tübingen 2000.

systemowego obrazu człowieka. Zakorzenie to oznacza, że obraz człowieka jest tworzony w ramach systemu kulturowego, którego zadaniem jest stabilizować cały system społeczny w szerszym sensie. Składa się on z podsystemów: gospodarczego, politycznego, społecznego i kulturowego. Od systemu gospodarczego do kulturowego rośnie stałość systemu, co oznacza, że system gospodarczy zmienia się najszybciej a kulturowy najwolniej. Zadaniem tego ostatniego jest stabilizowanie całego systemu społecznego. Tak więc funkcjonowanie systemu gospodarczego jest zależne także od systemów o większej stałości, a jego stabilność zależy też od tego w jakim stopniu obraz człowieka, będący produktem systemu kulturowego będzie dostosowany do aktualnych warunków gospodarczych. Tzw. latency systemu kulturowego jest związana z tym, że system ten potrzebuje długiego czasu, by się zinstytucjonalizować, najczęściej mówi się nawet o kilku generacjach. Zmiany systemu gospodarczego są natomiast dużo szybsze, następują od kilku do kilkunastu lat. Obraz człowieka, który nie przystaje do aktualnych warunków rozwoju systemu gospodarczego, może prowadzić do jego destabilizacji.

Poniższy rysunek, szerzej omawiany w innej pozycji autorki opracowania ⁶¹, jest wzorowany na „The Social System“ Parsonsa.

Rysunek 1. Systemy według T. Parsonsa

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Parsons ⁶².

⁶¹ Por. też A. Horodecka, *Ewolucja celów polityki gospodarczej*, op.cit., s. 142.

System kulturowy, odpowiedzialny za kształtowanie obrazu człowieka jest zbiorem powiązanych ze sobą elementów kulturowych, takich jak tradycja, obyczaje, język, filozofia, religia, sztuka, prawo czy nauka⁶³. W jego obrębie wytwarzane są dobra kulturowe, będące naturalną potrzebą człowieka żyjącego w społeczeństwie i tworzące podstawę organizacji społecznych i oddzielania się od natury⁶⁴. Jego znaczenie dla wyborów ekonomicznych podkreśla zwłaszcza ekonomia instytucjonalna. Człowiek zakorzeniony instytucjonalnie, odwołuje się do pewnych modeli mentalnych istniejących w ramach systemu kulturowego.

Wpływ kultury i wzorców kulturowych na faktyczne zachowania człowieka był przede wszystkim podkreślany przez instytucjonalistów, a wcześniej przez szkołę historyczną. W sporze o metodę w ramach Koła Wiedeńskiego, T. Adorno i M. Horkheimer reprezentowali podejście, przywiązujące większą wagę w badaniu zjawisk ekonomicznych do czynników kulturowych, które miały według ich zwolenników (szkoła frankfurcka) szczególne znaczenie dla kształtowania zjawisk ekonomicznych. Aby jednak przekonać swych przeciwników trzeba było wielu lat i wypracowania takich metod analitycznych w udowodnieniu tego faktu, które mogły przekonać nawet nurt ortodoksyjny ekonomii. Miało to miejsce za przyczyną nowego instytucjonalizmu⁶⁵, który przyjmując wiele z założeń ekonomii neoklasycznej, potrafił „przemycić“ do ekonomii głównego nurtu idee heterodoksyjne. Posłuch zapewniło mu mówienie „podobnym językiem“, co ekonomia ortodoksyjna. W ten sposób dostała się do ekonomii alternatywna teoria działania wychodząca od tzw. ograniczonej racjonalności.

Nurty heterodoksyjne, które nie przeszły do głównego nurtu jak nowa instytucjonalna ekonomia, posługują się innymi metodami, wykazując wpływ uwarunkowań kulturowych na działania człowieka a za tym na procesy ekonomiczne. Ograniczoność miejsca tego opracowania nie pozwala na rozwinięcie tego wątku.

⁶² T. Parsons, *Szkice z teorii socjologicznej*, PWN, Warszawa 1972, s. 534.

⁶³ W. Morawski, *Socjologia ekonomiczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, s. 31.

⁶⁴ Por. Z. P. Olechnicki K., *Słownik socjologiczny*, Graffiti BC, Toruń 1997. System kulturowy obejmuje wartości kulturowe, podmioty, instytucje, tradycje, które kształtują życie artystyczne, naukowe oraz religijne ludzi, por. H.-R. Peters, *Einführung in die Theorie der Wirtschaftssysteme*, Oldenbourg, München 1993, s. 9.

⁶⁵ R. H. Coase, *The New Institutional Economics*, "Journal of Institutional and Theoretical Economics", 1984, Vol. 140, No. 1; D. C. North, *Structure and Change in Economic History*, Norton, New York 1981; O. E. Williamson, *Ekonomiczne instytucje kapitalizmu*, PWN, Warszawa 1998.

Również obraz człowieka obecny w nauce w swojej funkcji pozytywnej może wpływać na faktyczne działania człowieka, gdy jest mu przypisywana funkcja normująca. I tak przykładowo homo oeconomicus – konstrukt stworzony na potrzeby teorii, ma jednak wpływ na konkretne działania podmiotów gospodarczych. Może powodować u ludzi ukierunkowanie się na maksymalizację użyteczności i marginalizację troski o dobrobyt innych ludzi. Wydaje się, że tak właśnie się dzieje. Okazuje się bowiem w świetle przeprowadzonych badań, że studenci kierunków ekonomicznych zachowują się w sposób mniej kooperacyjny niż innych kierunków, coraz częściej mamy wśród nich do czynienia z pieczeniactwem (free rider)⁶⁶. Frankl zwraca uwagę na to, że takie zachowania studenci nabyli w trakcie swoich studiów, a nie wynieśli ich z domu. Oznacza to, że funkcjonujący obraz człowieka może mieć wpływ na konkretne zachowania, zwłaszcza uwzględniając fakt, że osoby na czołowych pozycjach w firmach w większości przypadków ukończyły kierunki studiów o charakterze ekonomicznym. Widać stąd, jakie przełożenie ma obraz człowieka reprezentowany przez daną naukę na konkretne decyzje w przedsiębiorstwie. Teorie wyznawane przez osoby decydujące w firmie wpływają bowiem na obraz człowieka pracującego w instytucji, którymi te osoby zarządzają⁶⁷.

4. Obraz człowieka a teorie działania i teorie ekonomiczne

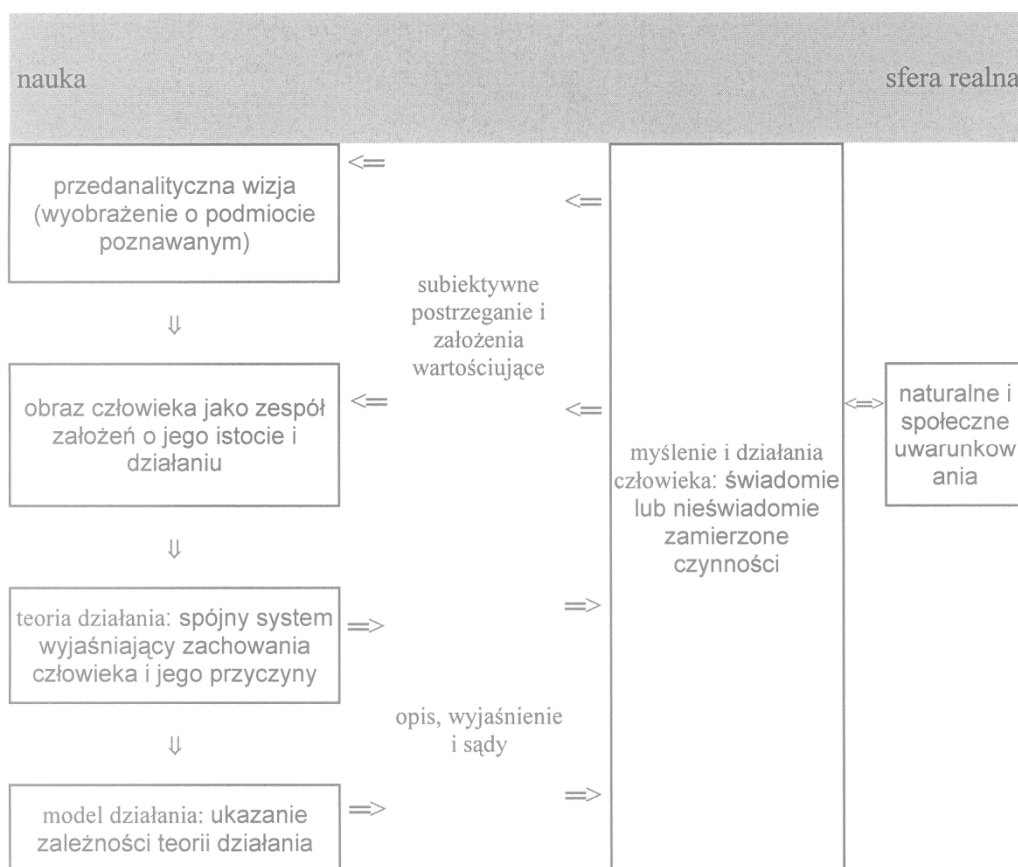
Na zakończenie dokonana została ilustracja przedstawionego procesu na wybranych przykładach. Koncentrują się one na przedstawieniu zależności między warunkami, obrazem świata a obrazem człowieka i wynikającymi z nich teoriami działań człowieka i w rezultacie teoriami ekonomicznymi. Opis nie jest metodyczną analizą ale jedynie egzemplifikacją przedstawionych rozważań. Przyjęty sposób widzenia zmian zachodzących w otoczeniu ma przy tym nie mniejsze znaczenie, niż same zmiany. Dostrzegane kryzysy i fazy ożywienia mogą być bowiem w różny sposób wyjaśniane przez ekonomistów.

Przykładowo Keynes przyjmuje założenie, że świat jest niestabilny, dlatego wymaga korekty, działań człowieka ingerującego w system. Człowiek zatem, którego naturalnym dążeniem jest zmierzanie do stabilności (motywy), podejmuje pewne działania (zachowania), zmierzające do naprawy zastanego systemu. Te zachowania opisuje teoria keynesowska wiążąca te zachowania z przewidywanymi skutkami i

⁶⁶ B. Siebenhüner, op.cit.

⁶⁷ B. Siebenhüner, *Homo Sustinens - Towards a New Conception of Humans for the Science of Sustainability*, "Ecological Economics", 2000, Vol. 32, No. 1, s. 15-25.

wyjaśniająca ten związek. Mowa tu o takich zachowaniach jak polityka ekspansywna i restrykcyjna prowadzona w poszczególnych fazach cyklu.

Rysunek 3. Obraz człowieka a ekonomia: wzajemne powiązania

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Siebenhüner, op cit. , s. 22.

Neoklasycyzm z kolei przyjmuje tłumaczenie, że świat jest niestabilny jedynie dlatego, że państwo poprzez swoje ingerencje nie pozwala mu na osiągnięcie tej stabilności. Tylko zatem poprzez działania wycofujące się, jesteśmy w stanie uzyskać równowagę. Człowiek zatem powinien podejmować działania, ukierunkowane na „nie psucie“ zastanego, doskonałego systemu. Powinien raczej odkryć prawa rządzące w tym systemie w stanie stabilności i się im podporządkować.

Ma tu miejsce odwieczny konflikt dwóch wizji świata. Jedna z nich zakłada, że świat jest doskonały sam w sobie, a my jesteśmy śrubkami wpisanymi w jego

strukturę, którą można notabene poznać. Druga z kolei przyjmuje, że świat jest niedoskonały i wymaga pewnej korekty, twórczego działania⁶⁸.

Neoklasycyzm, w pewnym uproszczeniu, to obraz świata, w którym człowiek jest jedynie jedną ze śrubek w systemie. Człowiek wg tej wizji przypomina kartezjański obraz człowieka, jest tu obecna wiara w pewne prawidłowości, którym człowiek jest poddany jak ta śróbka w systemie. Keynesizm, to z kolei obraz świata, w którym człowiek jest twórcą systemu, odpowiedzialnym za jego funkcjonowanie i naprawianie go w sytuacji jego zawodności.

Szkoła historyczna i ekonomia instytucjonalna z kolei podkreślają znaczenie instytucji wpływających na zachowanie człowieka, będących wytworem człowieka i usidlających człowieka w pewne uwarunkowania kulturowe, historyczne, zabierając mu jednocześnie tą wolność i niezależność widniejącą w szkole neoklasycznej. Schumpeter pokazuje, że tylko niewiele osób faktycznie stać na uniezależnienie się od takiego uwarunkowania i wybranie się na poszukiwanie nowych rozwiązań - są to przedsiębiorcy⁶⁹.

Widać stąd, że ekonomia choć widzi swoje zadanie w opisanu tego świata w sposób jak najbardziej przystający do rzeczywistości, to jednocześnie tworzony przez nią obraz wyraźnie zależy od obrazu świata i człowieka, który nosimy w sobie. Ten obraz jest pochodną tego, co się dzieje w naszym otoczeniu, które kształtuje ten obraz, pomagając się nam orientować w świecie. Obraz ten ulega ciągłej korekcie pozwalającej człowiekowi najlepiej dopasować się do aktualnych warunków i najlepiej uwolnić jego siły twórcze, ponieważ w zależności od warunków ekonomicznych, społecznych, politycznych, kulturowych te obrazy są różne.

* * *

Obraz człowieka jest podstawowym konstruktem w tworzeniu teorii ekonomicznych, gdyż w oparciu o niego powstają teorie dotyczące zachowania człowieka, te zaś są podstawą teorii ekonomicznych. Z kolei obraz człowieka jest uzależniony od obrazu świata. Człowiek tworząc obraz siebie, tworzy też jego tło - obraz świata, który determinuje obraz człowieka.

⁶⁸ Czasem upatruje się źródła takiego mniemania w sformułowaniu Księgi Rodzaju: „czyńmy sobie ziemię poddaną“.

⁶⁹ J. A. Schumpeter, J. Röpke, op.cit.

Obraz człowieka wpływa także na realne procesy ekonomiczne, co wynika z jego „zakorzenienia systemowego“. Oznacza ono, że obraz ten ma konkretne miejsce w systemie społecznym⁷⁰, a mianowicie w systemie kulturowym. Z tego zakorzenienia wynikają m.in. funkcje obrazu człowieka. Ma on za zadanie stabilizować system, u którego podstaw leży, poprzez instytucjonalizację funkcjonujących przekonań odnośnie motywów, sposobów i celów działania człowieka. Stosunkowa trwałość (latency) systemu kulturowego, do którego należy obraz człowieka, oznacza trudności w jego szybkiej zmianie, a które stają się konieczne, gdy cały system społeczny w szerszym sensie przechodzi gruntowne zmiany.

Dlatego też obraz człowieka nie tylko stanowi podstawę formułowania teorii ekonomicznych, ale również jest podstawą procesów realnych zachodzących w gospodarce.

W pierwszym przypadku mówimy przede wszystkim o funkcji deskryptywnej i pozytywnej obrazu człowieka (opisującej zachowania), w drugim zaś o normatywnej (kształtującej pewne zachowania). Możliwe są jednak wzajemne współzależności między tymi funkcjami. Wspólnym mianownikiem jest tu to samo źródło i motywy jego powstawania. Obraz człowieka powstaje jako próba zrozumienia rzeczywistości przez człowieka. W pierwszym przypadku po to by ją opisać i przewidywać, w drugim, by się do niej lepiej dostosować. W obu przypadkach obraz człowieka zależy od obrazu świata, te zaś zależą od realnych zmian w otoczeniu człowieka. Otrzymujemy taki ciąg współzależności: zmiany w otoczeniu → obraz świata → obraz człowieka

Obraz człowieka ma zatem istotne znaczenie dla ekonomii, gdyż jest niejako sensorem zmian zachodzących w otoczeniu i poprzez swoje zmiany wpływa nie tylko na zmiany w teorii ekonomicznej (poprzez nowe modele zachowania), ale także na realne zmiany gospodarcze (poprzez wpływ na realne zmiany zachowań), a przez to również na teorię.

Bibliografia

- Ahmed A. M., *Group identity, social distance and intergroup bias*, "Journal of Economic Psychology", 2007, Vol. 28, No. 3.
- Airaksinen T., *Presuppositions in Empirical Ethics*, "Homo Oeconomicus", 2008, Vol. 25, No. 3.

⁷⁰ W nawiązaniu do teorii systemów T. Persona i N. Luhmana.

- Bader W., *Neues Menschenbild für die Ökonomie. Interdisziplinäre Fundierung neuer Menschenbilder aus ökonomischer Sicht*, Verlag Wissenschaft & Praxis, Ludwigsburg 1994.
- Biskup R., Rolf H. (red), *Das Menschenbild in Wirtschaft und Gesellschaft*, Paul Haupt, Bern 2000.
- Boulding K. E., *A New Look at Institutionalism*, "American Economic Review", 1957, Vol. 47, No. 2.
- Cascio W. F., Aguinis H., *Applied psychology in human resource management*, Pearson Prentice Hall, Upper Saddle River NJ 2005.
- Coase R. H., *The New Institutional Economics*, "Journal of Institutional and Theoretical Economics", 1984, Vol. 140, No. 1.
- Comte A., *Metoda pozytywna w szesnastu wykładach*, PWN, Warszawa 1961.
- Dahrendorf R., *Homo Sociologicus: Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*, VS Verlag für Sozialwissenschaften | GWV Fachverlage GmbH Wiesbaden, Wiesbaden 2006.
- Earl P. E., *Psychological economics: Developments, tensions, prospects*, Kluwer Academic Publ., Boston 1988.
- Eliade M., *The sacred and the profane: the nature of religion*, Harcourt Brace Jovanovich, 1987.
- Eliade M., *Die Sehnsucht nach dem Ursprung: von den Quellen der Humanität*, Suhrkamp, 1989.
- Eliade M., *Obrazy i symbole: Szkice o symbolizmie magiczno-religijnym*, Wydawnictwo KR, Warszawa 1998.
- Eliade M., *Die Schöpfungsmythen*, Albatros, 2002.
- Elworthy C., *Homo biologicus: An evolutionary model for the human sciences*, Duncker & Humblot, Berlin 1993.
- Eucken W., *Grundzüge der Wirtschaftspolitik*, Mohr Siebeck, Tübingen 2004.
- Faber M. P., Schiller J., *Homo Oeconomicus and Homo Politicus*, "Ecological Economics", 2002, Vol. 40, No. 4.
- Falk A., *Homo Oeconomicus Versus Homo Reciprocans: Ansätze für ein Neues Wirtschaftspolitisches Leitbild?: Working Paper*, "Institut für Empirische Wirtschaftsforschung der Universität Zürich Working Paper", 2001, No. 79.
- Frankl V. E., *Der Wille zum Sinn*, Huber, Bern 2005.
- Frankl V. E., Lorenz, K., *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn: Eine Auswahl aus dem Gesamtwerk*, Piper, München 2004.
- Fromm E., *The revolution of hope: Toward a humanized technology*, Harper & Row, New York 1968.

- Gauck J., *Angst-Anpassung-Unterwerfung. Reaktionen auf das Menschenbild totalitärer Herrschaft*, w: *Das Menschenbild in Wirtschaft und Gesellschaft*, R. Biskup, R. Hasse (red.), Paul Haupt, Bern 2000.
- Handy C., *Ohne Gewähr*, Goldmann, München 1999.
- Hasse R., *Gaudeamus igitur und produktive Unruhe: Das Bild des Studenten im Wandel der Zeit*, in: *Das Menschenbild in Wirtschaft und Gesellschaft*, R. Biskup, R. Hasse (red.), Paul Haupt, Bern 2000.
- Häuser F., *Das Menschenbild in der Rechtswissenschaft*, in: *Das Menschenbild in Wirtschaft und Gesellschaft*, R. Biskup, R. Hasse (red.), Paul Haupt, Bern 2000.
- Hesch G., *Das Menschenbild neuer Organisationsformen. Mitarbeiter und Manager im Unternehmen der Zukunft*, Shaker Verlag, Aachen 2000.
- Hodgson G. M., *Evolutionary and Institutional Economics as the New Mainstream?*, "Evolutionary and Institutional Economics Review", 2007, Vol. 4, No. 1.
- Homann K., *Die Funktionen der Moral in der modernen Wirtschaft*, w: *Wirtschaftsethik und Theorie der Gesellschaft*, J. Wieland (red.), Suhrkamp, Frankfurt/M 1993.
- Homann K., Blome-Drees F., *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1992.
- Horodecka A., *Ewolucja celów polityki gospodarczej*, PWN, Warszawa 2008.
- Horodecka A., *Cele polityki gospodarczej w różnych podejściach metodologicznych ekonomii*, „Gospodarka Narodowa” 2011, nr 7-8.
- Horodecka A., *Wpływ filozofii życia na ekonomię*, "Kwartalnik Nauk Ekonomicznych", 2011, Vol. 19, nr 2.
- Horodecka A., *Wpływ filozofii, w tym filozofii nauk na zmiany w metodologii ekonomicznej i teorii ekonomicznej*, w: *Ekonomia – historia, współczesność, przyszłość*, M. Ratajczak (red.), Zeszyt Naukowy Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2011.
- Huizinga J., *Homo ludens; a study of the play-element in culture*, Beacon Press, Boston 1955.
- Hume D., *Essays. Moral, Political and Literary*, Longmans Green and Co. , London 1875.
- Husserl E., Heidegger M., *Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins*, Niemeyer, Tübingen 2000.
- Imran H., *Das islamische Wirtschaftssystem*, Salzwasser-Verlag, Salzwasser 2008.
- Jager W., M.A. Janssen, H.J.M. De Vries, J. De Greef and C.A.J. Vlek Behaviour in commons dilemmas: homo economicus and homo psychologicus in an ecological-economic model, "Ecological Economics", 2000, Vol. 35, No. 3.

- Kant I., *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, "Berlinische Monatsschrift", Dezember, 1784.
- Katona G., *Psychological economics*, Elsevier, New York 1977.
- King L. W., *Enuma Elish: The Epic Of Creation*, Kessinger Pub., New York 2004.
- Krumbach-Mollenhauer P., Lehment T., *Führen mit Psychologie: Die Managementpraxis fest im Griff*, WILEY-VCH, Weinheim 2007.
- Lietaer B. A., Brunnhuber S., *Economics as an Evolutionary System—Psychological Development and Economic Behavior*, "Evolutionary and Institutional Economics Review", 2005, Vol. 2, No. 1.
- Loasby B. J., *Equilibrium and evolution: An exploration of connecting principles in economics*, Manchester University Press, Manchester 1991.
- Manstetten R., *Das Menschenbild der Ökonomie: Der homo oeconomicus und die Anthropologie von Adam Smith*, Karl Alber Verlag, Freiburg 2000.
- Marx K., *Werke, Schriften, Briefe*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1962.
- Marx K., *Das Kapital*, Gatey Editions, 1996.
- May R., *Man's Search for Himself*, Delta, New York 1973.
- Mcgregor D., *The Human Side of Enterprise*, New York 1960.
- Mcgregor D., *Theory X and Theory Y*, "Workforce", 2002, Vol. 81, No. 1.
- Ménard C. (red), *Institutions, Contracts and Organizations, Perspectives from New Institutional Economics*, Edward Elgar, Cheltenham UK 2000.
- Moore T., *Care of the Soul: A Guide for Cultivating Depth and Sacredness in Everyday Life*, Harper Collins, New York 1992.
- Morawski W., *Socjologia ekonomiczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
- Müller-Armack A., *Religion und Wirtschaft: geistesgeschichtliche Hintergründe unserer europäischen Lebensform*, P. Haupt, Bonn 1981.
- Nelson R. R., *Bringing institutions into evolutionary growth theory*, "Journal of Evolutionary Economics", 2002, Vol. 12, No. 17-28.
- Nelson R. R., Winter S. G., *An evolutionary theory of economic change*. Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Mass. 1982.
- North D. C., *Structure and Change in Economic History*, Norton, New York 1981.
- Oerter R. (red), *Menschenbilder in der modernen Gesellschaft*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1999.
- Olechnicki K. Z. P., *Słownik socjologiczny*, Graffiti BC, Toruń 1997.
- Parsons T., *Szkice z teorii socjologicznej*, PWN, Warszawa 1972.
- Paulson D. S., *Competitive Business. Caring Business. An Integral Business Perspective for the 21 st Century*, Paraview Press, New York 2002.

- Peters H.-R., Einführung in die Theorie der Wirtschaftssysteme, Oldenbourg, München 1993.
- Pies I., Normative Institutionenökonomik – Zur Problemstellung eines Forschungsprogramms demokratischer Politikberatung, "Zeitschrift für Wirtschaftspolitik", 1995, Vol. 44, No. 3.
- Platon, Państwo, Antyk, Kęty 2003.
- Röpke W., *Die Lehre von der Wirtschaft*, E. Rentsch, Erlenbach - Zürich 1958.
- Schechner E., Zsok O., *Sinn-Funken: Ein neues Menschenbild für die Wirtschaft*, EOS Verlag, St. Ottilien 2007.
- Schlösser H. J., *Das Menschenbild in der Ökonomie*, Wirtschaftsverlag Bachem, 2000.
- Schramm M., "Begreifen, was ich - auf der Straße fand". Karl Marx - (k)ein Klassiker der Wirtschaftsethik, in: Karl Marx' kommunistischer Individualismus I. Pies, M. Leschke (red.), Mohr Siebeck, 2005, 159-185.
- Schumpeter J. A., Röpke J., *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, Duncker & Humblot, Berlin 2006.
- Siebenhüner B., *Homo Sustinens - Towards a New Conception of Humans for the Science of Sustainability*, "Ecological Economics", 2000, Vol. 32, No. 1.
- Siebenhüner B., *Homo sustinens – Auf dem Weg zu einem Menschenbild der Nachhaltigkeit*, Metropolis-Verlag, Marburg 2001.
- Smith A., *The theory of moral sentiments*, Prometheus Books, Amherst, NY 2000.
- Smith A., *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Univ. of Chicago Press, Chicago 2005.
- Stacewicz J., *W kierunku alternatywnej wizji przyszłości*, Dom Wydawniczy. Elipsa, Warszawa 1997.
- Starbatty J., *Das Menschenbild in den Wirtschaftswissenschaften*, in: *Das Menschenbild in Wirtschaft und Gesellschaft*, R. Biskup, R. Hasse (red.), Paul Haupt, Bern 2000.
- Stępień B., Szarzec K., *Ewolucja poglądów teorii ekonomicznych na temat koncepcji człowieka gospodarującego*, "Ekonomista", 2007, No. 1.
- Stocker F., Islamische Banken sind die Gewinner der Krise, 2009 "Die Welt", 2009, <http://www.welt.de/finanzen/article3523621/Islamische-Banken-sind-die-Gewinner-der-Krise.html> (1.05.2011).
- Tool M. R., *Institutional Economics: Theory, Method, Policy*, Kluwer Acad. Publ., Boston 1993.
- Ulrich P., *Integrative Wirtschaftsethik: Grundlagen einer lebensdienlichen Ökonomie*, Haupt, Bern 2001.

- Ulrich P., *Unternehmensethik - integrativ gedacht: Was ethische Orientierung in einem "zivilisierten" Wirtschaftsleben bedeutet*, Inst. für Wirtschaftsethik Univ., St. Gallen 2004.
- Veblen T., *The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays*, New York 1919.
- Veblen T., *Theorie der feinen Leute. Eine ökonomische Untersuchung der Institutionen*, Dt. Taschenbuch-Verl., München 1981.
- Vollmers B., *Streben, leben und bewegen: Kleiner Abriß der Motivationspsychologie*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1999.
- Wagner A., *Der Student als Entscheidungsträger in eigener Sache*, w: *Das Menschenbild in Wirtschaft und Gesellschaft*, R. Biskup, R. Hasse (red.), Paul Haupt, Bern 2000.
- Werner W., *Homo laborans – wolna jednostka czy wytwór historii? Jeden z metodologicznych problemów badania zachowań „człowieka pracującego”*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Poznań 2009.
- Werth L., *Psychologie für die Wirtschaft: Grundlagen und Anwendungen*, Spektrum Akad. Verl., Heidelberg 2004.
- Wilber K., *A theory of everything: An integral vision for business, politics, science and spirituality*, Shambala Publications, Boston 2000.
- Wildiers N. M., *Weltbild und Theologie. Vom Mittelalter bis heute*, Benziger, Zürich 1974.
- Williamson O. E., *Ekonomiczne instytucje kapitalizmu*, PWN, Warszawa 1998.
- Woll H., *Menschenbilder in der Ökonomie*, Oldenbourg, München/Wien 1994.

